

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Opnieuw christelijk in een postchristelijke setting

De anglicaanse theoloog Oliver O'Donovan levert een nieuwe manier waarmee christelijke politiek herkenbaar kan worden. Ooit hoopte de christendemocratie de samenleving in christelijke zin te kunnen omvormen. Dat is uitgemond in een cultuurchristendom dat alle zeggingskracht heeft verloren. Christenen zouden openlijker kunnen putten uit hun religieuze bronnen. Deze expliciete christelijkheid hoeft niet de vorm van getuigenispolitiek aan te nemen. Zij kan ook worden aangebracht als natuurlijke context rond concrete politieke argumenten en voorstellen van christenen. Op die manier staat zij in dienst van werkelijke communicatie in het publieke domein.

door *Ad de Bruijne*

De auteur is hoogleraar ethiek en spiritualiteit aan de Theologische Universiteit Kampen.

DE CHRISTELIJKE POLITIEK IN NEDERLAND staat onder druk. De christendemocratische stroming kalft al enkele decennia af en zag zich in de verkiezingen van 2012 geconfronteerd met een triest laagterecord aan stemmers. Dat noopt tot bezinning, waarbij wij in principe drie kanten op kunnen. Wij kunnen niets doen en afwachten waar de ontwikkeling eindigt, in de hoop op een onwaarschijnlijke maar nooit uit te sluiten wending. Wij kunnen ook concluderen dat christelijke politiek in Nederland haar tijd gehad heeft en ons als christenen voegen in politieke stromingen zonder expliciet christelijk profiel. Ten slotte kunnen wij zoeken naar wegen om het christelijke karakter van de stroming in de gewijzigde context op een nieuwe manier te laten uitkomen. Deze laatste optie verdient

volgens mij de voorkeur. Behalve ambachtelijke analyse van de context vergt zij een heroriëntatie op oude en nieuwe theologische en filosofische bronnen. Het is goed om daarbij ook het denken van de hedendaagse anglicaanse theoloog-eticus Oliver O'Donovan te verwerken.

O'Donovan stond mede aan de wieg van de recente opleving van het genre 'politieke theologie' in de westerse wereld, vooral dankzij zijn boek *The desire of the nations* uit 1996.¹ Dit boek is qua opzet en strekking vergeleken met Augustinus' *De stad van God*, de klassieke brontekst voor christelijke publieke bezinning. O'Donovan is zelf een Augustinus-specialist en geeft inderdaad vanuit augustiniaanse grondgedachten antwoord op de veranderende context in de laatmoderne westerse wereld. In het vervolg bouw ik op mijn beurt voort op de denklijnen van O'Donovan.²

VERSCHUIVINGEN IN DE POSTCHRISTENDOMCONTEXT

In de teloorgang van de christendemocratie herkennen wij een historische contextwisseling, die al begon bij de verlichting en die zich sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw versneld doorzet. De nieuwe context wordt aangeduid met termen als 'postchristelijk', 'postconstantinaans' en 'postchristendom'.³ De periode waarin het christelijk geloof in de westerse wereld cultureel en politiek dominant was loopt ten einde. Juist in het licht van de oorspronkelijke inzet van de christendemocratie impliceert dat een probleem. Zij ontstond in de negentiende eeuw vanuit de ambitie om in de tijd na de verlichting alsnog het publieke belang van de christelijke religie te waarborgen. Enerzijds pasten rooms-katholieken en protestanten zich aan de nieuwe tijd aan, bijvoorbeeld met hun principes van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring, die recht deden aan de moderne gedifferentieerde samenleving. Zo kreeg de institutionele kerk een bescheidener publieke plaats en moest de overheid ruimte laten aan andere samenlevingsverbanden en aan verschillende levensbeschouwelijke tradities. Anderzijds echter claimde men het recht voor elke traditie om op alle levensterreinen openlijk vanuit de eigen religieuze bronnen en normen te putten. Langs die weg streed men voor het behoud van het christelijke karakter van de natie en zelfs voor publieke herkerstening. En met succes. Kuyper en Schaeapman mobiliseerden de latente christelijke massa's en bewerkten langs de route van een pluraal maatschappijmodel inderdaad een resultante waarin het christelijke ook publiek doorwerkte. Zelfs het liberalisme werd daarbij gedwongen zijn zelfbeeld van neutraliteit en algemeen menselijkheid te relativeren en zichzelf op te vatten als slechts één van de levensbeschouwelijke maatschappelijke tradities.

In de loop der tijd onderging deze strategie echter steeds weer aanpas-

singen. Vooral sinds de eens christelijke massa's zelf seculariseerden en bovendien medeburgers zichzelf nauwelijks meer begrepen als behorend tot een ideologisch bepaalde stroming of 'zuil', leverde de christendemocratie in de praktijk steeds verder in op het oorspronkelijke ideaal. Publieke verwijzingen naar Bijbelse en kerkelijke bronnen en normen vervaagden. Politieke doelen werden minder uitgesproken christelijk. Het oude ideaal van een langs de route van een pluraal model te bereiken christelijke natie verbleekte tot het cultuurchristelijke ideaal van een joods-christelijke

De nadruk ligt steeds meer op het maatschappelijke nut van religie en niet meer op het publieke belang van het christelijk geloof

traditie waarmee velen zich zouden kunnen verenigen. Niet zozeer rechtstreekse christelijke overtuigingen als wel afgeleide waarden kwamen centraal te staan. Daarbij zorgde een tijdlang het communisme met zijn nadruk op de noodzaak van gemeenschapsvorming in het maatschappelijk middenveld

voor een ondersteunend perspectief. Ook lag de nadruk steeds meer op het maatschappelijke nut van religie als zodanig en niet meer zo nadrukkelijk op het publieke belang van het christelijk geloof.⁴

RADICALE VOORSTELLEN EN HET PRIJSGEVEN VAN POLITIEK

Juist deze beweging roept binnen de genoemde recente politiek-theologische bezinning op de 'postchristendom'-context kritiek op. Zij beschouwt het als laatste schans in een achterhoedegevecht, die binnenkort ook zal vallen. Bovendien menen de 'postchristendom'-theologen dat zulke cultuurchristelijke idealen een onaanvaardbare aanpassing inhouden van het authentieke evangelie van Christus zelf. In het alternatief dat zij naar voren brengen speelt de kerk een centrale rol. Anders dan binnen de negentiende-eeuwse christendemocratie geldt deze voor hen niet als deelstructuur binnen het geheel van samenlevingsverbanden maar als alternatieve samenleving in zichzelf. Zij vormt de enige plek van waaruit christenen in een postchristelijke samenleving christelijk en tegelijk publiek kunnen optreden.⁵ Interessant is overigens dat ook Abraham Kuypers al een tijd voorzag waarin christelijke maatschappelijke organisaties nauwelijks meer effectief zouden zijn. In die tijd past ook volgens zijn model een concentratie van het christelijke leven op de kerk.⁶

Sommige hedendaagse voorstanders van dit accent zien daarom zelfs helemaal af van politieke verantwoordelijkheid en benadrukken de missionaire en diaconale taak van de kerk. Daarbij oordelen zij met terugwerkende kracht meestal ook negatief over de gehele westerse geschiedenis sinds

Constantijn de Grote, waarin christelijk geloof, cultuur en politieke macht een bondgenootschap aangingen. Anderen pleiten echter juist voor politieke actie, maar dan vanuit de kerk. Mijns inziens komen hun voorstellen daarbij uiteindelijk toch neer op een afscheid van politieke verantwoordelijkheid in de gangbare zin van het woord. Christelijke gemeenschappen moeten volgens hen via extern gerichte activiteiten binnen de eigen lokale context bijdragen aan stabiliteit, rechtvaardigheid, vrede en welvaart in de samenleving. Dat raakt weliswaar de politieke sfeer, maar impliceert nog geen politiek in de gebruikelijke zin van wetgevende of uitvoerende machtsuitoefening.

Deze voorstellen zijn aantrekkelijk omdat zij inspelen op de postchristendomcontext en de meer marginale positie van christenen. Langs de route van officiële politieke verantwoordelijkheid zullen christenen steeds minder kunnen bereiken. Desondanks blijven zij bij deze benadering zoeken naar manieren om politieke resultaten te boeken en zo bij te dragen aan hun samenleving. Inderdaad biedt de christelijke gemeenschap zelf daarbij de voor de hand liggende primaire bedding. Een kleine christelijke minderheid in een gesecculariseerde grote stad zal christelijke politieke idealen met betrekking tot het samenleven van verschillende culturen langs officiële politieke wegen nauwelijks kunnen doorzetten, maar via kleinschalige initiatieven van geloofsgemeenschappen die mensen uit de eigen buurt bij elkaar brengen, kan zij juist wel effectief zijn. Een dergelijke ‘andere’ politiek vanuit de kerken lijkt mij daarom waardevol als nieuwe bedding voor christelijke publieke inzet in de postchristendomcontext. Toch is het onbevredigend om het daarbij te laten, want dan zouden wij onder druk van deze context de christelijke politieke inzet via de gangbare ‘officiële’ politieke structuren voortijdig prijsgeven. Al sinds de vroege kerk zijn christenen juist meestal ingegaan op kansen om verantwoordelijkheid te dragen voor regerende en wetgevende taken binnen hun samenleving. Zij beschouwden deze kansen als mogelijkheden die God in zijn voorzienigheid opende. Daarbij hebben zij de wijsheid uit de sfeer van evangelie en kerk nadrukkelijk ingebracht. Met de zojuist genoemde herdefiniëring van christelijke politieke inzet tot lokale actie vanuit de kerk breken wij met deze traditie en ontstaat er geen werkelijk politieke uitweg voor de impasse van de christendemocratie. Een dergelijk afscheid van politieke verantwoordelijkheid in de traditionele zin lijkt mij een onnodig grote stap in de richting van dualistische opvattingen over de verhouding tussen kerk en wereld.

O'DONOVANS ALTERNATIEF

Met deze analyse kom ik in de buurt van O'Donovan, die met een intrigerende combinatie van accenten een vruchtbaardere weg opent. Met de klassieke christendemocratie deelt hij de expliciet-christelijke publieke oriëntatie, maar tegelijk steunt hij daarbij niet op een levensbeschouwelijk pluraal georganiseerd maatschappijmodel, waarvan wij vaststelden dat het vandaag vervaagt. En met de zojuist genoemde theologen erkent O'Donovan de noodzaak van contextuele aanpassing, maar anders dan zij oordeelt hij niet negatief over de christelijke cultuur en samenleving van vroeger. Ook beseft O'Donovan dat een cultuurchristelijke benadering machteloos blijft en het evangelie zou kunnen vertekenen, maar tegelijk laat hij zien dat juist een postchristelijke wereld niet loskomt van haar verleden en zich daartoe altijd op de een of andere manier blijft verhouden. Juist dat feit verklaart verschillende actuele politieke patstellingen. Christenen zijn als kenners van die traditie bij uitstek toegerust en geroepen om daarin te hulp te schieten. Zelfs beschouwt ook O'Donovan de kerk als een publieke instantie en als primaire context van christelijk leven, maar hij houdt daarbij tegelijk de noodzaak overeind van christelijke politieke verantwoordelijkheid in de sfeer van overheid, parlement en wetgeving.

Wel is het zo dat O'Donovans theologie de context van het Verenigd Koninkrijk weerspiegelt. Dat blijkt waar hij de publiek erkende positie van de Engelse staatskerk verdedigt, en waar hij zich voorstander toont van gekozen volksvertegenwoordigers die zich niet of slechts losjes organiseren in politieke partijen. Deze accenten zijn in de Nederlandse setting niet behulpzaam. Volgens mij volgen zij echter niet noodzakelijk uit zijn politieke theologie.

CHRISTUS' KONINGSCHAP EN HET SAECULUM

Het meest intrigerende aspect van O'Donovans politieke theologie ligt in het feit dat hij het eigene van het seculiere fenomeen 'politiek' begrijpt vanuit Gods regering en Christus' koningschap. Voor 'politiek' in oorspronkelijk 'christelijke' naties is dat accent extra inzichtgevend. 'Politiek' houdt in dat mensen over mensen regeren en daarbij rechtzettende, wetgevende en uitvoerende autoriteit bezitten. Volgens O'Donovan kan dit fenomeen geen natuurlijke geschapen werkelijkheid zijn. Anders dan de moderne christendemocratie volgt hij hier niet Aristoteles en Thomas van Aquino, maar Augustinus. Overigens vindt hij daarin de vader van de Nederlandse christendemocratie, Abraham Kuyper, aan zijn zijde.⁷ Politiek vormt een tijdelijk onnatuurlijk verschijnsel voor de periode tussen

de intrede van het kwaad in de wereld en de toekomstige nieuwe schepping. Augustinus schrijft dat mensen niet bestemd zijn om te regeren over andere mensen, maar over dieren.⁸ In de oorspronkelijke en toekomstige menselijke samenleving erkende en erkent iedereen Gods koningschap, waarmee menselijke politieke autoriteit overbodig is. Sporen van deze zuinige kijk op menselijke politiek treffen wij aan in het Oude Testament, bijvoorbeeld in de terughoudendheid bij de instelling van een menselijk koningschap in Israël. Het tijdvak tussen zondeval en herschepping heet vanouds het 'saeculum'. Politiek is dus per definitie 'seculier', bepaald door de mogelijkheden en beperkingen van deze interim-periode.

Tegelijk is het God zelf die dit fenomeen mogelijk maakt, als blijk van goedheid tegenover zijn gevallen schepping. Langs deze weg wordt het kwaad bestreden, ingetoomd en voorlopig rechtgezet. Daardoor ontstaat er tijdens de geschiedenis onder de condities van de zonde toch telkens ruimte voor leven en samenleven.

Volgens O'Donovan zet God tijdens het saeculum een weg uit om de volken opnieuw onder zijn gezag te brengen. Deze weg loopt eerst via het aardse volk Israël onder leiding van het koningshuis van David. Vervolgens bereikt zij haar doel in Jezus Christus, de definitieve troonopvolger van David. Hij komt niet alleen over Israël maar over alle volken regeren. Hij is Gods zoon, zodat in Hem weer terugkomt wat eigenlijk normaal was: een menselijke samenleving onder rechtstreeks gezag van God. Deze benadering betekent dat Christus' komst de politieke autoriteiten van het saeculum onder spanning zet. Achter de schermutselingen in de aardse politiek speelt zich een transcendente strijd af. De filosoof Ernst Voegelin spreekt van een 'godenstrijd'. Toch mag deze spanning niet voortijdig worden beslecht, bijvoorbeeld door een radicaal afscheid van aardse politiek of zelfs een revolutie tegen de bestaande politieke autoriteiten. Christus' regering is namelijk weliswaar als hemelse werkelijkheid begonnen, maar ontvangt tegelijk tot aan het einde van de geschiedenis nog geen zichtbare aardse vorm. In zijn geduld met een mensheid die Hem miskent, laat God het saeculum ook onder Christus' hemelse regering nog doorlopen en wacht Hij ermee het kwaad definitief recht te zetten. Ook onder Christus' gezag blijft aardse politiek dus vooralsnog nodig om voorlopige vormen van recht, stabiliteit en levensruimte mogelijk te maken.

CHRISTELIJKE POLITIEK

Wel ontstaat hiermee een nieuwe mogelijkheid, die met name de westerse geschiedenis gestempeld heeft. Het wordt nu denkbaar dat christenen politieke verantwoordelijkheid dragen in het saeculum en tegelijk zelf het gezag van Christus erkennen en zich door Hem laten leiden, ook bij

de uitoefening van deze verantwoordelijkheid. Dat is de kern van christelijke politiek. Deze kan niet inhouden dat christenen een poging doen dit saeculum voortijdig te beëindigen om nu al langs politieke weg een aardse politieke gestalte voor het rijk van God af te dwingen. Maar wel is het onontkoombaar dat zij hun uitoefening van politieke autoriteit in het saeculum voortaan gaan zien in het licht van Christus' werk en van zijn bedoelingen met de aarde. In hun politiek mengt zich wijsheid van boven, waardoor hun politiek van karakter verandert. Zelfs kunnen aardse – 'seculiere' – samenlevingen daardoor trekken aannemen waarin het evangelie van Christus doorwerkt. Daarvan zijn veel voorbeelden te geven. Christelijke wijsheid werkt onder meer door in de westerse gedachte dat overheid en burgers voor Gods ogen een verbond met elkaar aangaan. In de moderne democratie en het moderne publieke debat herken je de kerk van Pinkstereen, waarin ieders stem mag klinken. Ook vertonen westerse opvattingen rond barmhartigheid, zorg en oorlogsrecht duidelijk Bijbelse trekken. En in discussies tussen links en rechts over een grotere of juist bescheidener overheid echoën de eerder gesignaleerde Bijbelse ambivalenties rond het fenomeen 'aardse politiek'.

Tegelijk snijdt de moderne samenleving de banden met deze voedende christelijke invloed bewust door. Dat leidt tot allerlei impassen, bijvoorbeeld in de zorg. Daar bestond een christelijk beïnvloed evenwicht van verschillende lijnen: barmhartigheid voor geschonden leven, strijd tegen ziekte en dood vanuit Christus' overwinning, persoonlijke verantwoordelijkheid, solidariteit in de schuld, en aanvaarding van lijden en sterven in de hoop op Gods nieuwe wereld. Dit evenwicht gaat onder invloed van de dechristianisering meer en meer verloren. Juist christenen kunnen hier vanuit hun kennis van de oorspronkelijke bronnen een verhelderende bijdrage bieden en in dat licht ook overtuigende politieke antwoorden voorstellen.

EXPLICIET CHRISTELIJK

In de lijn van O'Donovan vergen dergelijke bijdragen dat christenen in het publieke en politieke debat openlijk putten uit hun religieuze bronnen. Dat houdt dus een breuk in met de genoemde tendens om juist steeds meer impliciet te opereren. Eigen christelijke overtuigingen worden in toenemende mate vertaald in neutrale, algemeen toegankelijke concepten. De wortels van deze strategie liggen al bij Kuypers leer van de algemene genade en bij de rooms-katholieke natuurrechtstraditie. Op basis daarvan ging men ervan uit dat christenen en niet-christenen dezelfde werkelijkheid delen en elkaar tot op zekere hoogte met redelijke argumenten kunnen begrijpen en overtuigen. O'Donovan ontkent dat niet, maar benadrukt tegelijk dat hierbij veelal ook sprake is van historische christelijke invloe-

den op het denken van niet-christenen. Waar deze wegebden, spreekt een dergelijke consensus niet meer vanzelf. Bovendien ziet hij deze consensus, ook waar zij wel voortkomt uit het feit dat christenen en niet-christenen dezelfde werkelijkheid delen, niet als vast natuurgegeven. Het gaat om een geschenk dat God in zijn voorzienigheid op een contingente manier geeft. Je weet dus niet bij voorbaat wanneer en waar zij zich zal voordoen en kunt daarop dus ook niet je hele publieke strategie bouwen. Beter is het om als christenpoliticus ook in de politieke context royaal voor de dag te komen met je christelijke bronnen.

Het probleem is dat wij een dergelijke expliciete stijl haast alleen kennen in de vorm van getuigenispolitiek. Daarmee gebruiken christenen het politieke forum om vergaande en in de aardse praktijk onbereikbare christelijke idealen als norm aan de natie voor te houden. Rond concrete politieke items leggen zij het land de publieke christelijke claim op om Gods wil te respecteren. Dat strijdt met de bescheiden strekking van christelijke politiek tijdens het saeculum. Expliciete christelijkheid kan echter ook andere vormen aannemen. Zij kan worden aangebracht als natuurlijke

Getuigenispolitiek strijdt met de bescheiden strekking van christelijke politiek tijdens het saeculum

context rond concrete politieke argumenten en voorstellen van christenen. Dan staat zij in dienst van werkelijke communicatie. In de huidige postmoderne context is immers het inzicht gegroeid dat wederzijds verstaan niet ontstaat door elkaar met kleurloze rationa-

liteit te ontmoeten op neutraal terrein, maar juist door een echte uitwisseling met de ander in diens eigenheid, anders-zijn en specifieke context. In dat kader kan een expliciet christelijke inbedding zelfs bijdragen aan de aantrekkelijkheid en de overtuigende kracht van politieke argumentaties van christenen.

TRANSPARANTE CHRISTENEN

Deze meer expliciet-christelijke inbedding van concrete argumentaties en voorstellen vergt van christelijke politici dat zij ook in hun persoonlijke optreden en gezamenlijke stijl hun christen-zijn niet verstoppen. Dat is eens te meer belangrijk omdat het bij praktische politieke items niet altijd mogelijk is om deze op argumentatief niveau 'christelijk' te benaderen. Juist dan vormen de persoon van de christelijke politicus zelf en de stijl van de christelijke politieke partij de context waarin hun bijdragen staan. Dat kan alleen wanneer christenpolitici zich als persoon herkenbaar laten

vormen door het christelijke verhaal. Ook als concrete voorstellen slechts zakelijk kunnen blijven, zouden zij als personen transparant moeten zijn tot op God. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan de stijl waarin zij samenwerken, debatteren, belangen nastreven, conflicten aangaan en bijleggen, andere opvattingen tegemoet treden, omgaan met eigen fouten en met die van anderen, en betrokken zijn op hun naasten in de context van politiek en samenleving.

In een niet meer christelijke context spreekt christelijke transparantie minder vanzelf dan ooit. Je wordt gevormd door de sfeer waarin je verkeert. Daarom moeten christelijke politici er nadrukkelijk voor zorgen dat hun persoon ook geworteld blijft buiten de seculiere, politieke context, namelijk in de christelijke gemeenschap. Daarmee ben ik weer terug bij het eerder aangewezen belang van de christelijke kerk in een postchristendomsituatie.

Het is mijn overtuiging dat O'Donovans grondgedachten goed passen bij de klassieke uitgangspunten van de christendemocratie. Tegelijk bieden zij een alternatief voor enkele onderdelen uit de christendemocratische bagage die zich in de huidige postchristendomcontext juist tegen haar keren. Daarbij denk ik aan het te naïef leunen op de algemene genade en het gebrek aan visie op de publieke betekenis van de institutaire kerk omdat alle kaarten gezet werden op christelijke maatschappelijke organisaties (Kuyppers 'kerk als organisme'). Ik verwacht dat een benadering in de lijn van O'Donovan kan bijdragen aan een doorstart van de christendemocratie in de huidige context.

Noten

- 1 Oliver O'Donovan, *The desire of the nations. Rediscovering the roots of political theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. Zie ook Oliver O'Donovan, *The ways of judgment*. Grand Rapids: Eerdmans, 2005; en Ad de Bruijne, *Levend in Leviatan. Een onderzoek naar de theorie over 'christendom' in de politieke theologie van Oliver O'Donovan*. Kampen: Kok, 2006.
- 2 Een bredere uitwerking in A.L.Th. de Bruijne, 'Niet van deze wereld. De hendaagse Gereformeerde publieke theologie en de "doperse optie"', *Theologia Reformata* 54 (2011), nr. 4, pp. 366-390.
- 3 Bijvoorbeeld Stuart Murray, *Post-Christendom. Church and mission in a strange new world*. Carlisle: Paternoster, 2004.
- 4 A.A. van der Schans, *Kuyper en Kersten. Ijveraars voor herkerstening van onze samenleving*. Leiden: Groen, 1992; Ad de Bruijne, 'A banner that flies across this land... An interpretation and evaluation of Dutch Evangelical political awareness since the end of the 20th century', in: C. van der Kooi, E. van Staalduijn-Sulman en A.W. Zwiep (red.), *Evangelical theology in transition*. Amsterdam: vu University Press, 2012, pp. 86-130.
- 5 John Howard Yoder, *The priestly kingdom. Social ethics as gospel*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1984; Stanley Hauerwas, *After Christendom? How the church is to behave if freedom, justice, and a Christian nation are bad ideas*. Nashville, TN: Abingdon Press, 1991; Peter Scott en William T. Cavanaugh (red.), *The Blackwell companion to political theology*. Oxford: Blackwell, 2004; William T.

- Cavanaugh, *Theopolitical imagination*. Londen: T&T Clark, 2002; Luke Bretherton, *Christianity and contemporary politics. The conditions and possibilities of faithful witness*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010; Jonathan R. Wilson, *Living faithfully in a fragmented world. From After Virtue to a new monasticism* (tweede editie). Eugene: Wipf and Stock, 2010.
- 6 A. Kuiper, *De Gemeene Gratie 1* (derde druk). Kampen, 1931, p. 426; *Pro Rege 1* (tweede druk). Kampen: Kok, 1911, p. 70; *Pro Rege 11*, pp. 45-49; *Pro Rege 111*, pp. 350-353; Ad de Bruijne, 'Het Nederland waar ik van houd', in: Koert van Bekkum en George Harinck (red.), *Worsteling om de Nederlandse identiteit*. Barneveld: Nederlands Dagblad, 2007, pp. 37-54.
- 7 Bijvoorbeeld A. Kuiper, *Tweeërlei Vaderland*. Amsterdam: Wormser, 1887.
- 8 Aurelius Augustinus, *De stad van God* (vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld). Baarn/Amsterdam: Ambo/Athenaeum—Polak & Van Gennep, 1983, XIV, 15.